

Mednarodni simpozij »Slovenska mesta od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne«

Maribor 8.–10. maj 1997

Organizatorji z oddelka za zgodovino Pedagoške fakultete Univerze v Mariboru (pohvaliti velja zlasti Darka Friša) so srečanje razdelili na pet tematskih sklopov in sicer na politično življenje (J. Pirjevec, B. Marušič, A. Moritsch, V. Melik, F. Rozman in J. Cvirn), na gospodarsko življenje (M. Verginella, M. Waltritsch, A. Malle, S. Granda, A. Leskovec in B. Cvelfar), na kulturno življenje (B. Gombač, L. Bratuž, W. Lukan, A. Vovko, B. Hartman, in B. Goropevšek), na teme o vsakdanjem življenju (P. Rustja, M. Waltritsch, T. Domej, A. Studen, D. Friš in A. Šepetavec) ter na tematiko verskega življenja (A. Kosmač, F. Kralj, F. J. Bister, F. Dolinar, A. Ožinger in B. Kolar).

Kot je iz navedenega seznama predavateljev razvidno, so bila v obravnavo izbrana le nekatera slovenska mesta in sicer Trst, Gorica, Celovec, Ljubljana, Maribor in Celje. To in dejstvo, da sta častni (L. Toplak, A. Križman, F. Rozman, M. Polzer in M. Predan) in organizacijski (D. Friš, J. Mlinarič, F. Rozman, Z. Zorko in E. Stariha) odbor zbrala za simpozij tak naslov, je že na začetku zbudilo nekaj polemik, ki so se kasneje tudi stalno ponavljale ob obravnavanih temah. Tako je A. Moritsch že na začetku zatrdil, da ne moremo govoriti o Celovcu kot slovenskem mestu, medtem ko so drugi Korošci menili, da se s tako trditvijo ne morejo strinjati, saj okolica pač pogojuje tudi značaj mesta.

O splošnih vprašanih raziskav zgodovine mest na Slovenskem je spregovoril *Janez Cvirn* (z *D. Frišem*), ki je pregledno obravnaval dosedanjo strokovno literaturo o mestih in čitiral Frana Zwitterja iz leta 1937, da »najbolj zanemarljiv del zgodovine mest je pa 18. in 19. stoletje. V mnogih ozirih so nam prejšnja razdobja znana bolj kakor pa moderna doba. Neraziskana je doslej vsa likvidacija srednjeveškega meščanstva in mestne ustave, ki se je izvršila v drugi polovici 18. stoletja in v prvi polovici 19. stoletja. Zelo malo znani so začetki moderne industrije, še manj pa postanek modernega trgovanja in bank. Nepojasnjena je vloga, ki jo igrajo v socialnem in kulturnem življenju izobraženci iz svobodnih poklicev ter birokracija, ki jo je ustvarila šele terezijanska doba. In vendar spada prav postanek meščanstva v modernem smislu besede v 18. stoletju med najbolj važna dejstva slovenske zgodovine«. Cvirn je temu mottu dodal še Grafenauerjevo mnenje, da je poleg že obdelanih tem o slovenskih mestih (kultura, literatura, strankarsko-politična zgodovina) treba ugotoviti, da preučevanje zgodovine mest ni bilo uvrščeno med povsem prednostne naloge. Temu je bila kriva tudi reorganizacija zgodovinskega tiska po vojni, ki je centralizacija tiska pretrgala marsikatero zelo rodovitno vejo, ki bi rodila zaželene rezultate o zgodovini slovenskih mest. Ukvarjanje le z »veliko« zgodovino je bilo po Cvirnu dokaj škodljivo za historiografijo slovenskih mest. Navedel je zanimiv podatek, da je od 42 razprav v prvih 25 letnikih *Zgodovinskega časopisa* le ena, Melikova razprava o volitvah v Trstu, obravnavala politično zgodovino nekega slovenskega mesta. Povsem drugače je bilo po obnovitvi *Kronike* in nastanku različnih krajevnih zbornikov, čeprav se ni nikdar privilegiral čas od leta 1848 do 1914. Glavna pozornost je bila namenjena dobi NOB in poveljni zgodovini mest, kjer je bila v ospredju predvsem Ljubljana. Kvantitativno so se od srede sedemdesetih do srede devetdesetih let tega stoletja izkazovali zgodovinarji Trsta (italijanski in slovenski), Gorice in predvsem Ljubljane. Pomembno pa je, da so se v zadnjem desetletju povsem obnovile teme raziskovanja, ki so opustile klasične tone (gospodarstvo, demografija, nacionalna struktura, urbanistični razvoj, delavsko gibanje, politika, volitve itd.) in se oprijele zgodovine mest kot prostora izkušenj, akcije, identifikacije, komunikacije in socializacije človeka v določenem času, zgodovine vsakdanjega življenja, meščanske kulture in osnov rasti meščanstva. Tovrstne raziskave, ki so dosegle enega svojih viškov v nemški historiografiji 80. let, so se prenesle tudi k nam in žanjejo veliko uspeha. Cvirn je svoj analitični poseg zaključil z ugotovitvijo, da je bila sicer zgodovina slovenskih mest deležna dokajšnje pozornosti, da pa še vedno nimamo zaokroženih, monografskih obdelav posameznih mest v obdobju, ki ga mariborski sestanek obravnava. Iz povedanega je izhajala podmena, da je bil mednarodni simpozij o slovenskih mestih sklican kot nekakšen dolg temu dokaj zanemarljivemu vprašanju iz naše preteklosti.

Prvi krog simpozija se je lotil političnega življenja slovenskih mest in v njem je *Jože Pirjevec* obravnaval »Socialne in nacionalne probleme v Trstu 1860–1914«. Ustavil se je pri nekaterih skorajda obveznih demografskih, gospodarskih, političnih in nacionalnih vprašanih Trsta v prejšnjem stoletju. Pregledal je pot italijanske in slovenske nacionalne rasti in ugotovil s Cankarjevim citatom, da je bila sicer Ljubljana res center (srce) Slovenije, da pa je bil Trst neminovno slovensko okno v svet (slovenska pljuča). V teh prizadevanjih se je nacionalna tekma obračala v korist Slovencev in italijanski iredentizem, ki ga je po Pirjevčevem mnenju obvladoval židovski lobi, se je odločil za Italijo. Kozmopolitska patina tretjega mesta v monarhiji in enega največjih pristanišč v Evropi je začela z Italijani počasi bledeti. Velike firme in velika

imena evropske trgovine in podjetništva so zapuščala tržaški trg kapitala (borzo ter investicije) in prepustila mesto provincializmu, stagnaciji in mržnji, ki so bili prava zmes vidno naraščajočega fašizma, ki je krivdo za tako porazno stanje valil na sosednji narod in z vsakodnevnim časopisno vojno dvigal nacionalistični adrenalin tržaškega meščanstva.

»Gorica draga, domovina mila« je bila iztočnica referata *Branka Marušiča*, ki je v nacionalnem sporu iskal valence politične zgodovine v tem obsoškem mestu. Avtor je vseskozi iskal primerjave s tržaško situacijo v istem času in ugotavljal, da je Gorica zastajala za Trstom v demografskem, gospodarskem, kulturnem in prometnem razvoju, da pa so bili procesi nacionalne konfrontacije v bistvu enaki. Z ene strani lahko po avtorju sledimo močnemu italijanskemu pritisku, z druge pa prizadevanjem Slovencev, da bi si pridobili ugodnejše pozicije v občinskem, deželnem in državnoborskem okviru. Zato so ustanavljali prosvetna in politična društva, privatno šolstvo, založništva in časopisje, kar bi naj odvrnilo slovensko prebivalstvo od asimilacije, ki so jo vršile italijanske in nemške oblasti. V bistvu je bil center spora goriški deželni zbor, kjer se je politična bitka za nadoblast ene ali druge strani že spreminjala v resno konfrontacijo. Nič niso pomagali mostovi, ki jih je v namen zblizanja gradil A. Gabršček (izdal je list *Il Rinnoavamento*) in tudi slovensko-italijanska zavezništva so bila gola pragmatika. Čeprav so bili Slovenci v deželi dominantna večina, niso – zaradi razlogov, ki so deprivilegirali nezgodovinske narode – imeli možnosti, da bi obrnili zgodovino v svojo korist.

Andreas Moritsch s celovške univerze se je pri obravnavanju »Politične zgodovine Celovca v drugi polovici 19. stoletja« skliceval na zapise Vincenca Rizzija in Karla Dinklageja in pri tem ugotavljal, da se je Celovec nahajal med bukoličnimi predstavami enega in industrializacijskimi željami drugega. Leto 1848 je bilo za avtorja bistveno. Takrat se je začela formirati meščanska zavest, ki da je bila v Celovcu v glavnem nemško orientirana. Moritsch se je pri pregledu omejil na nekatere statistične vire, ki so po logiki oblasti veljali sicer za objektivne, čeprav seveda to niso bili. Ugotavljanje, da sta obe etnični skupnosti imeli Celovec za lastni teritorij, je spadalo že v politični spor druge polovice 19. stoletja, ko so v to problematiko že začeli posegati politiki in časopisje (*Neue Freie Presse*), ki so tamkajšnje prebivalstvo prepričevali, da to mesto ni dvojezično (beri slovensko) in da je le mononacionalno. Procesu industrializacije so kasneje to sliko potrdili. Celovec je bilo mesto deželnih stanov in je od leta 1850 razpolagalo z lastnim statutom in je tako kot v vseh drugih primerih »dvojezičnega« mesta z volilno zakonodajo ohranjalo ob socialnih še nacionalno supremacijo manjšine nad večino. Verjetno so se, tako kot v drugih mestih monarhije v tistem času, Nemci res čutili ogrožene, saj so bili v glavnem efemerna manjšina v citadeli, pa čeprav so štetja in volitve kazala drugače. Vsa ta mesta so bila do mestnega jedra »fizično« slovenska in bilo je le vprašanje časa, kdaj bi se ta slika drastično spremenila. Šlo naj bi za nekakšno zakonitost, ki so se je prizadete oligarhične oblasti dobro zavedale: okoliški agrarni svet in slovensko mestno prebivalstvo so na dolgi rok imeli vse možnosti. Odtod torej ekstremni nacionalizem nemške (italijanske ali madžarske) vladajoče manjšine, odtod umetno vzbujeni prastrah, odtod torej poseganje po ekstremnih ideologijah uničenja in šovinizma, ki je tako globoko prežl celovec in druga njemu podobna mesta. Vsem tem urbanim središčem bi se lahko dogodil »ljubljski preobrat«, kajti v drugi polovici prejšnjega stoletja so bila vsa ta mesta – in to ni le fraza – prav tako nemška (oz. italijanska) kot slovenska.

Vasilij Melik je prisotne seznanil s »Političnim življenjem v Ljubljani« in začel z ugotovitvijo zdravnika Lipiča, ki je Ljubljano imel za najbolj južno nemško govoreče mesto. »Res«, je ugotovil predavatelj, »v Ljubljani je do leta 1860 prevladovala nemščina, potem pa se je začelo novo življenje«. Kot osnovo za svoje trditve je Melik spretno uporabil rezultate volitev, rezultate ljudskih štetij, takratno časopisje, pri čemer je ugotovil, da »so večkrat kandidate označevala osebna nasprotja in ne le politične razlike«. V kronološkem nasledju desetletij druge polovice prejšnjega stoletja se je politična bitka v devetdesetih iz nacionalnih prenesla na ideološke valence dveh glavnih slovenskih strank. Osemdeseta leta je sicer bistveno označevala Taaffejeva doba in v lokalnih okvirih to, da je slovenščina od leta 1888 dalje postala uradni jezik na občini. Po letu 1908 je bilo v Ljubljani že povsem drugače in ne le v zunanjem videzu mesta. Tudi liberalci, ki so do leta 1910, ko je bila izvedena volilna reforma in so celo nekatere kategorije žensk lahko volile, imeli v Ljubljani monopol, so se morali po tem letu zavedati novih časov. Ljubljana je bila in ostala slovenska, vendar so marsikdaj ideološka nasprotja po ostrini in tematiki krepko prekašala nacionalni boj izpred nekaj desetletij.

Franc Rozman se je v svojem referatu posvetil študiju »Političnega življenja mariborskih Nemcev«. V svojih raziskavah je avtor ugotovil, da so pomembno vlogo v Mariboru odigrali člani socialdemokratske stranke, ki so se v glavnem držali nemškega tabora, čeprav ob dopolnitvi mestnega občinskega sveta z 10 socialisti iz njihovih priimkov lahko sklepamo o njihovem slovenskem poreklu. Nemška večina, ki se je krepila še na račun asimiliranega delavstva (kar ni bila le mariborska značilnost), je bila tu zelo radikalna in prepričana, da je Slovenci ne morejo ogroziti tako kot v Celju. Verjetno se nikjer v slovenskem prostoru ni občutil tak potujčevalni pritisk, kot je bil to mariborski primer. Radikalizacija nemške ideje je bil imperativ,

kateremu so se podrejali vsi merodajni v tem obdrevskem mestu, ki je pred koncem stoletja štelo že 25.000 prebivalcev. Avtorjev ekskurz v mariborsko politično nemštvo je prikazal splet povezav med državno in mestno oblastjo, nadalje impliciranje raznih domoljubnih društev, šovinizem vladajočih in nevladajočih krogov, podpihovanje nacionalizma s strani medijev, kjer so slavili Bismarcka, Veliko Nemčijo in gibanje »Stran od Rima!«. Na volitvah v deželni zbor leta 1905 so vsenemci bili absolutni zmagovalci, čeprav so dve leti kasneje na državnozbornskih volitvah zmagali socialni demokrati. Histerija nemštva je bila tu najbolj prevladujoča in asimilacija tisočev je tekla po ustaljenih kanalih pomemčevalnih šolskih, športnih in delavskih društev ter sistema socialnega izsiljevanja delavskih slojev.

Nekoliko drugače je bilo spet v mestu ob Savinji, kar je v svojem referatu »Celje – izginjajoči nemški otok na Spodnjem Štajerskem« predstavil *Janez Cvirn*. Povedal je, da je zaradi ostrine nemškega pritiska ob koncu osemdesetih let prejšnjega stoletja Celjski primer razburkal celo monarhijo in povzročil padec Windischgraetzove vlade (pa čeprav je bilo takrat v nacionalnem okviru že vse odločeno). Značilnost spora v Celju je bila podobna kot v drugih mestih in sicer odpor Slovencev proti nasilni ali tihi asimilaciji, kar je povzročalo veliko negotovosti pri ljudeh, ki so svoje mnenje prilagajali (Spomini J. Serneca) ter se opredeljevali včasih za to, včasih pa za drugo stran. Vse to se je v osemdesetih letih začelo spreminjati in izgledalo je, »da je po Ljubljani, na vrsti Celje«. Tako kot marsikje drugje v monarhiji je tudi tu pri uveljavitvi slovenstva veliko vlogo odigrala ekonomska emancipacija Slovencev. Celju sta obe strani posvečali posebno pozornost, vendar so bili procesi »slovenjenja« mesta ireverzibilni. V tistem času je okoliška občina Celje štela okoli 8.000 prebivalcev, ki so tudi navzven kazali svojo slovensko pripadnost. Vse večja večina se je jela prištevati k slovenskim gospodarskim, kulturnim, družabnim in drugim društvom. Iz njih rase tudi politični konsenz, ki se kaže v slovenskih zmagah na volitvah v dobi slogaštva in tudi kasneje v volitvah na vseh nivojih, kjer bi tako kot drugje v monarhiji le minimalna demokratizacija volilnega sistema dokončno opravila z nemštvom. Tega se je zavedal nemški nacionalizem, ki je še vedno stremel za osvojitvijo Celja in teritorija kot mosta za osvojitev prostora tja do Jadranskega morja. Ko se je ta opcija pokazala kot poslednja utopija, je branik postala Drava, kjer pa, tako je zaključil Cvirn, je bilo nemštvo nekaj povsem drugega.

Zanimivo diskusijo je uvedel *Stane Granda*, ki je prišel na dan z mislijo, da so bila vsa t.i. mešana mesta v svojem bistvu večinsko slovenska mesta. Sporen naj bi bil torej termin »mešano mesto«. Kjer meščanstva ni bilo treba asimilirati, tam se o »mešanem« ne govori, pa čeprav je bilo mešano. Mešana mesta so bila v bistvu slovenska mesta, ki jih je karakteriziralo slovensko okolje do poslednjih meja predmestja. Leto 1848 so karakterizirali slovenski intelektualci, ki še niso znali pisati v lastnem jeziku. Značilna je bila tudi prednost deželne pred nacionalno zavestjo, poznamo pa tudi celo vrsto drugih motivov, ki so zamegljevali slovenski značaj mest. Drugače se je izrazil *Walter Lukan*, ki je podvomil v to, da bi Celovec bil slovensko ali mešano mesto. Zanj v Celovcu sploh ni bilo slovenskega meščanstva. Zastopani so bili sicer nekateri sloji, predvsem intelektualci, ki pa so bili le servis za podeželje; odtod izhajata tudi Majer in Einspieler. Drugače pa ni bilo ne državnih ne poštnih ne železničarskih ne šolskih slovenskih uradnikov. Lukan je v svoji repliki šel tako daleč, da je vsem drugim slovenskim mestom priznal, da so to vendarle bila, le za Celovec se mu je ta trditev zdela pretirana. *A. Moritsch* se je tej trditvi pridružil in utemeljil proces asimilacije v prejšnjo dobo, ko je utrakvistična šola povsem izničila prizadevanja Slovencev in ponesla nemščino na podeželje. Ljudem iz okolice se ni bilo treba truditi, saj jih je šola naučila kontaktov z nemško oblastjo, ki je stolovala v Celovcu. O tistih 253 celovških naročnikih Mohorjeve družbe sta Lukan in *Moritsch* dejala, da so bili to ljudje, ki so bili v funkciji okolice in da niso integralno spadali v mesto. *Teodor Domej* je na osnovi dušnopastirskih virov ocenil, da je konec 18. stoletja 1/10 Celovčanov rabila slovenskega duhovnika in da se je Ožbalt Gutsman iz cerkve Sv. Duha žalostil zaradi slabo obiskane slovenske pridige, da pa je vendar lahko vsakomur jasno, da je v tem mestu sredi slovenskega jezikovnega področja moralo poznati ali govoriti ali uporabljati slovenščino veliko število ljudi. Zaradi oskrbovanja in drugih zadev je bilo v Celovcu tako kot v polpreteklem času, ko so v vseh trgovinah še govorili slovensko. Materialna in duhovna sredstva nemštva so bila ogromna in so se zila z državnim interesom po pomemčevanju mest in podeželja v času nacionalne diferenciacije. Slovenščina v tem boju ni imela nobenih možnosti. *Avguštin Malle* je spregovoril o sistematičnem terorju nad t.i. vidno slovenščino v mestih, ko so izginjale slovenske table, izobešale so se frankfurtarice, preganjali so slovenske advokate (Šegula, Kraut, Brejc) itd. in tudi Mohorjevi se ni dovolilo, da bi na viden način povedala kdo in kaj je. Diskusijo o političnem življenju slovenskih mest v 19. stoletju sta označevali dve generalni stališči, in sicer da so predvsem v drugi polovici prejšnjega stoletja Slovenci v mestih izbojevali izredno pomembno bitko za lastno promocijo in uveljavitev in da jim je to nekje uspelo, drugje pa ne. Razlogi za tak ali drugačen izid so bili vezani na objektivne okoliščine. Kjer je bil nemški ali italijanski nacionalizem prehud, tam so se procesi odtujevanja nadaljevali. Kjer so se pogoji preživetja na nek način le nakazovali, pa je bilo drugače.

O gospodarskem življenju slovenskih mest (drugi tematski sklop simpozija) je na primeru »Družbenega vzpona slovenske elite v Trstu« najprej spregovorila *Marta Verginella*, ki je v ekonomski realizaciji Slovencev poiskala še pot do njihove nacionalne samobitnosti. Pokazatelj družbenega vzpona ostaja glasilo tržaških Slovencev *Edinost*, ki je od leta 1876 veren kronist gospodarskih uspehov te nepriviligirane družbene skupnosti. Avtorica se je lotila še epistemološke analize tržaške buržuazije prek tekstov dveh narodnih in političnih voditeljev takratnega tržaškega slovenstva: Franca Cegnarja in Josipa Godine Vrdelskega. V njunih očeh so bili njihovi sorojaki leni, nesložni, renegatski in dobra vaba za asimilacijske težnje velikega mesta. Sicer znano dejstvo, da je realizacija na gospodarskem področju pomenila tudi oddaljevanje od slovenstva je Verginella utemeljila z metodološko analizo slovenskega meščanstva, ki je bilo v prvi polovici 19. stoletja še nezavedno, kasneje pa sicer zavedno, a se ni vedno prištevalo k najbolj glasnim Slovencem, ki so bili včasih preveč obsesivni s svojo nacionalnostjo. Na splošno pa je avtorica vztrajala, da življenja v mestu ob morju ne moremo prikazovati povsem črno-belo. V bistvu še ne vemo, kdo so bili slovenski meščani, kaj in kako so govorili in kako so se obnašali. Poskusi ustvarjanja narodnega katastra so po njenem mnenju vedno lahko dvorezni in se jih je treba lotiti s previdnostjo. Dolenčev kažipot za leto 1884 navaja seznam poklicnih profilov, obrtnikov, zdravnikov itd., kjer so bili Slovenci označeni z dvema ali z eno zvezdico. Vendar je po Verginellinem mnenju težko določiti, kje so govorili slovensko in kje so bili Slovenci, čeprav nam izkušnje in zdrava pamet povedo, da so slovensko govorili le Slovenci in da se je nasprotna stran učila slovenščine bolj poredko.

Marko Waltritsch je spregovoril o »Slovenskem gospodarstvu v Gorici« in potrdil tezo predgovornikov, da je bilo tudi v Gorici gospodarstvo tisti ključ, ki je promoviral nacionalno zavednost. Od leta 1883, ko so na pobudo »Sloge« v Gorici ustanovili prvo posojilnico, je trend osamosvajanja slovenskega gospodarstva samo še naraščal. Mreža teh institucij se je hitro širila na podeželje (Nabrežina, Cerkno, Tolmin, Ajdovščina) in dosegla na prelomu stoletja že število 88. Marsikje sta sobivali celo dve posojilnici, liberalna in klerikalna. Ob slovenskih so zlasti hitro naraščale še furlanske posojilnice Faiduttija, ki so se močno zakoreninile med prebivalstvom južne Goriške in Gradiščanske. Vsa ta mreža finančnih zavodov je skrbela za slovenske vrtnice, šole, društva in je včasih zanemarila čiste finance. Tako je Trgovska obrtna zadruga po gradnji Trgovskega doma in po nakupu hotela »Zlati jelen« propadla in megalomanijo plačala z bankrotom. Kljub temu je postajalo slovensko osvajanje Gorice nezadržno. Slovenci so imeli po Waltritschevem mnenju monopol nad gostilnami in dejansko je okolica preplavljala mesto, saj so Slovenci kupovali vse več hiš in nepremičnin, o čemer pričajo slovenske kupoprodajne pogodbe. Brez prve svetovne vojne bi bila Gorica postala povsem slovenska.

O »Celovcu – mestu na robu etničnih mej« je spregovoril *Avguštin Malle*, ki je svoj referat usmeril v smislu polemike Bogo Grafenauer – Wilhelm Neumann (direktor koroškega deželnega arhiva) s tretjih koroških kulturnih dni decembra 1971. Avtor je ugotovil, da je bilo z vsakim ljudskim štetjem v Celovcu manj Slovencev. Z ene strani je k temu veliko pripomogla prisila oblasti, z druge pa gospodarska kriza, ki ji lahko sledimo od propada železarske industrije dalje. Isto se zgodi boroveljski puškarski industriji, ki jo je prevzel Steyr, in podobno se dogaja tudi tekstilni industriji, ki pade v depresijo. Edina zaposlitvena možnost v celovski tobačni tovarni se hitro izgublja, saj se delavna mesta razpolovijo. Slovenskih podjetij, razen Mohorjeve, ni bilo. Tudi v zadržništvu ni bilo dosti bolje, razen hranilnic in kreditnih zadrug na podeželju. Mesto močno vpliva na postavljanje hranilniške mreže na Koroškem, vendar se marsikaj podre ob bankrotu Centralne blagajne leta 1910, ko je šlo po gobe 70 živinskih, 40 kreditnih, 1 konzumno društvo, 1 gospodarska zadruga in 1 zavarovalnica proti škodi. Vsi, ki so se na tak ali drugačen način do takrat izognili nemškemu pritisku, so po tem krahu padli v odvisnost nemških zavodov. Ob gospodarski odvisnosti je postala povsem realna še nacionalna odvisnost – izraz tega pa je vse manjša vidna prisotnost Slovencev ne le v Celovcu, ampak tudi v okolici.

»Rast Ljubljane v gospodarsko središče Slovencev« je obravnaval *Stane Granda*, ki je opredelil nekatere naravne in gospodarske danosti kranjskega deželnega središča od Ilirskih provinc dalje. Kot bistvene slovenske gospodarske dejavnosti v Ljubljani od leta 1848 dalje lahko definiramo založništvo (Blaznikova tiskarna, Slovenska matica), bančništvo (Občna zavarovalna banka Slovenija) ter obrt. Kljub vsemu pa je avtor ugotovil, da je bilo v Ljubljani kapitala premalo in da je preteklo veliko časa (do prihoda I. Hribarja), da so se ustvarili pogoji za investiranje. Ljubljanska kreditna banka je v sodelovanju z Živnostensko banko zažvela in začela ustvarjati podružnice od Splita do Sarajeva in še dlje. Pred prvo svetovno vojno je bila Ljubljana še zmerom v senci Trsta, Prage in Dunaja. Veliki met ji ni uspel. Ko se na Dunaj preseli še Kranjska industrijska družba in ni bilo od nikoder slovenske univerze, se je vse posplošilo v pričakovanju nečesa novega. S starim se več nihče ni strinjal in nezadovoljno ljubljansko meščanstvo je začelo izbirati nova pota, stran od monarhije, ki je očitno zavirala njen razvoj.

»Gospodarstvo v Mariboru« je imelo osnovo v naravnih danostih in v železniški povezavi z Dunajem in Trstom, je v uvodu svojega referata povedal *Antoša Leskovec*. Ob tem je Maribor imel železniško

navezavo na Ogrsko in Koroško, bil pa je tudi upravno in šolsko središče. V glavnem so bile industrijske panoge pred ustanovitvijo velikih železniških delavnic: knjigoveštvo, mlinarstvo, gostišča, pivovarne, tovarna čevljev, parni mlin ter tovarna vinskega kamna in rozolije. Industrija se je razvijala na bregovih Drave ter v bližini železnice, kjer je le-ta v kratkem zaposlila nad 1.000 delavcev, ki so se v glavnem doselili iz okolice in so bili v Mariboru osnova za ponemčevanje. Ti delavci in njihove družine so bili baza socialne demokracije in trdno jedro mariborskega nemštva, saj so še po prvi svetovni vojni v delavskih rajonih s pljuvanjem sprejemali slovenske učitelje. Kapital je sem prihajal z različnimi nameni ter je v vseh zastavljenih ciljih povsem zadovoljil vlagatelje, tako na gospodarskem kot na političnem področju.

V diskusiji se je *Pirjavec* spraševal, odkod je v slovenska mesta dotekal kapital. Z ene strani je razumljivo, da je bila državna intervencija potrebna tam, kjer so nastajale velike infrastrukture, z druge pa se je npr. v Trstu zlivalo veliko nemškega in slovanskega kapitala. *Granda* se je temu razmišljanju pridružil in v slovanskem kapitalu v Trstu iskal vseslovenski prodor v Sredozemlje, kar bi mu brez vojne tudi uspelo. Kot primer je navedel Martina Hočevarja s Krškega, ki je obogatel z zakupom davkov in pošte ter z Južno železnico. Drugi tak primer je Gorupov prodor v Trst in Reko. *Moritsch* je navedel vlogo Kreditanstalta pri gradnji infrastrukture v Trstu. Vse te investicije in odpiranja novih delovnih mest so pomenile premeščanje elit, prihod slovanskega intelektualnega kadra v kraje, kjer se ta še ni uspel formirati, ter srečanje z lokalno akumulacijo kapitala, ki se je izražala v hranilnicah in posojilnicah. Oba kapitala sta se po mnenju mnogih združila in ustvarila pogoje za slovensko prevlado nad italijanskim kapitalnim vložkom.

O kulturnem življenju je stekla beseda v posebnem sklopu simpozija. O »Kulturi kot mobilizacijskem faktorju tržiških Slovencev do začetka prve svetovne vojne« je spregovoril *Boris Gombač*, ki je uokviril slovensko kulturo v Trstu v splošni slovenski prostor. Od začetnih poskusov čitalnic in kasneje taborov se je razvilo močno politično gibanje s svojim političnim društvom in s svojim listom. Oba sta nosila ime »Edinost«, kar se je izražalo tudi v skupnem nastopu, ki v Trstu ni trpelo ideoloških razkolništev. Zgraditev Narodnega doma Balkan (1904) in velika stopnja osveščenosti sta zgostili mrežo kulturnih in prosvetnih društev do take mere, da je novo meščanstvo od narodnobuditeljskih predstav prešlo že na zahtevne teme. Igranje Ibsena na odru Narodnega doma, priprava Puccinijevih oper z domačo pevsko in baletno zasedbo, angažiranje najbolj znanih slovenskih, hrvaških in čeških režiserjev, igralcev in opernih pevcev, ki so v Trstu umetniško ustvarjali eno ali več sezon in s tem bistveno pripomogli k ustvarjanju domačega kadra, so dvignili raven kulture na zelo zavirljivo raven. Če k temu prištejemo še dogajanje v socialističnem Ljudskem odru, kjer so se vrstila Cankarjeva predavanja in igre ruskih realistov, potem res lahko priznamo, da je slovenski Trst s svojim meščanstvom ne le dosegel kulturno stopnjo italijanskega dela mesta, ampak da se je njegova kultura približala celo ljubljanskim merilom.

O »Razcvetu slovenske kulture v Gorici« je s citiranjem Župančiča (O kaj bo z vami...) spregovorila lingvistka *Lojzka Bratuž*. Slovenstvo Gorice je avtorica poiskala v darilni listini nemškega cesarja Otona III. iz leta 1001, ki je poklonil oglejski cerkvi »...medietatem unius castelli quod dicitur Siliganum et medietatem unius villae quae Sclavorum lingua vocatur Goriza...«. Od takrat dalje je torej izpričana slovenska prisotnost ob Soči, kjer so sobivali še furlanščina, italijanščina in nemščina. V Gorici so se, več kot drugje, ohranila slovenska pisna pričevanja, kot rokopisna besedila (1551–1558), prisege rokodelskih stanov iz 16. stoletja in pridige, ki jih je v drugi polovici 18. stoletja napisal prvi goriški nadškof Karel Mihael Attems. Vsi ti pisni viri so dokazovali, da je bila slovenščina enakovreden jezik uprave in cerkve. Kasneje se je v Gorici profilirala osebnost Valentina Staniča, znanega alpinista in pesnika (1822 – Pesme za kmete in za mlade ljudi), stolnega kanonika v Gorici, ki je bil navezava na mlade intelektualce, katerim je ponudil v branje katalog 109 knjig iz svoje knjižnice. Izmed Staničevih sodobnikov je Bratuževa navedla še Štefana Kociančiča, enega najbolj učenih Slovencev na Goriškem, profesorja in knjižničarja v bogoslovnem semenišču, jezikoslovca, zgodovinarja in pisatelja. Po letu 1848 so se razvile čitalnice s »Slavjanskim bravnim društvom«, v katerem je bil spiritus agens Karel Lavrič, odvetnik in narodni buditelj, ki je s številnimi članki v goriški *Soči* opozarjal na politična, gospodarska in kulturna vprašanja. Bratuževa je opozorila, da so Gorico v tem času razgibali številni študenti, ki so sem prihajali z vseh strani Primorske. Njim in posredno tudi Karlu Štreklju se je zahvalil za poslovilni večer ruski jezikoslovec poljskega rodu Jan Baudouin de Courtenay, ki se je v Gorici priučil slovenščine. Veliko so k vzgoji mladih gimnazijcev v Gorici prispevali Andrej Marušič, Maks Pleteršnik, Fran Erjavec, Janko Pajk, Fran Levec in Franc Kos. V Gorici, je pripomnila avtorica, niso imeli primata v izdajanju slovenskih časnikov v Primorju, saj so jih prehiteli Tržačani s *Slavjanskim rodoljubom* (1849) in *Jadranskim Slavjanom* (1850), kljub temu pa so tam izhajali od 1863 *Umni gospodar*, *Domovina*, *Glas*, *Primorski list*, *Gorica*, *Primorec*, *Sloga*, *Novi čas*, *Goriški list* in drugi, do prve vojne približno 20 časopisov. Najdlje je izhajala liberalno usmerjena *Soča* (1871–1915), odmevni pa sta bili reviji *Cvetje z vrto Sv. Frančiška* (Stanislav Škrabec) in *Rimski katolik* (Anton Mahnič). Bratuževa je v svojem referatu ugotovila, da je bilo politično življenje na predvečer prve svetovne vojne v

Gorici zelo pestro. Po obdobju slogaštva so se tudi tu razdivjala strankarska nesoglasja, tako da je Simon Gregorčič potarnal, »poprej smo bili vsaj v duhu in srcu edini, ... sedaj je minilo tudi to«. Politično razlikovanje je bilo po obdobju sežeto v sporu dveh osebnosti in sicer Antona Gregorčiča (duhovnik in pragmatičen politik) in Andreja Gabrščka (politik liberalne smeri), ki je ustanovil Goriško tiskarno (1893); ta je v nekaj manj kot 20 letih poslala na tržišče skoraj 300 leposlovnih del. Bil je tudi urednik *Soče* ter kulturni, prosvetni in politični delavec visokega profila. Leta 1904 so goriški Slovenci po načrtih Maks Fabianija zgradili reprezentančen Trgovski dom, v katerem so imele domicil najpomembnejše goriške kulturne, prosvetne in gospodarske ustanove. Skupina duhovnikov pa je ustanovila Katoliško tiskovno društvo in kasneje Goriško Mohorjevo družbo. V mestu ob Soči, ki je bilo eno pomembnejših slovenskih središč, sta izhajali tudi dve odmevni reviji in sicer Vošnjakova *Veda* ter *Naši zapiski*, ki sta jih urejala Dermota in Tuma. Prva svetovna vojna in osvajanje »svete italijanske zemlje« sta povzročila, obupen potres v tem mirnem in globoko kulturnem mestecu ob Soči. Čeprav so se Slovenci po prvi vojni in v drugačnem kontekstu dokaj hitro organizirali, jih je Italija s svojimi raznarodovalnimi ukrepi, po mnenju Bratuževe, povsem dotolkla.

Walter Lukan je v svojem referatu «Slovenska kultura v Celovcu od srede 19. stoletja do začetka prve svetovne vojne» ponovil tezo iz diskusije, da ni bilo v Celovcu prav nič slovenskega. Po nekem zlatem obdobju po letu 1848, ko je bil slovenski vzpon sad dveh izrednih osebnosti (Majarja in Einspielerja) in ne širokega gibanja, je vse zelo hitro propadalo. V višjem šolstvu je sicer bilo za Slovence rezerviranih nekaj ur materinega jezika (2 uri na teden), vendar ni bilo slovenskih osnovnih šol. Slovenci si niso mogli, po Lukanovih navedbah, privoščiti mestne kulture, saj je Mohorjeva proizvajala le kmečko kulturo.

Andrej Vovko je spregovoril o »Kulturni podobi Ljubljane«, ki jo je v marsičem osvetlil že eden prejšnjih referatov. Ob obravnavanju te teme ni mogoče mimo Bleiweisa in družine Costa, ki sta dajala pečat mestni kulturi v 19. stoletju. Ljubljana je bila zaradi uprave in številnega vojaštva sicer dvojezično mesto. Nemška sta bila šolstvo ter kultura in mesto je do septembrskih dogodkov leta 1908 imelo povsem nemški značaj. Spodaj v nevidnih nišah pa se je slovenstvo organiziralo od leta 1861 v čitalnicah, od leta 1863 v Južnem Sokolu, od leta 1864 v Slovenski Matici in od leta 1866 v Dramatičnem društvu. Marsikaj je bilo enotnega, večina kulturnih dejavnosti pa je bila vseeno dvojna. Celo Deželni muzej za Kranjsko je šele pod Mantuanijem (1909) postal slovenski. Dokaj dolga bitka za slovenstvo se je začela z županovanjem (1882–1896) Petra Grassellija in nadaljevala v enako dolgem županovanju Ivana Hribarja, ki je dokončno spremenil značaj in obličje mesta. Po Vovkovem mnenju se je Ljubljana vedno borila s Trstom za primat slovenskega glavnega mesta. To tekmo je zaključila sebi v korist zaradi kulturnega ustvarjanja na vseh frontah.

Bruno Hartman se je namenil opisati »Razmerje med nemško in slovensko kulturo v Mariboru«. Avtor je kot osnovni moto svojega raziskovanja postavil tezo, da je kultura skupnost jezika. V Mariboru imamo zato dva naroda in dve kulturi. Pred letom 1848 so Slovenci kot ljubitelji umetnosti še igrali in peli v nemščini, kasneje pa ne več. Avtor je omenil pri tem aktivnosti Davorina Trstenjaka in Matije Preloga, ki sta delovala iz ljubezni do umetnosti v povsem nemškem okolju. Čeprav je bilo le mestno jedro (leta 1850 – 3.000 prebivalcev) vidno nemško, se je cela mestna občina (6.706 prebivalcev) ravnila po njem. Za razumevanje vzdušja v Mariboru pred prvo vojno je avtor v branje priporočil spomine Jara Dolarja, ki vestno ponazarjajo razmerje med narodoma, ki se je po uradnih statistikah vrtelo v odnosu 6 : 1 v nemško korist. Državne in lokalne oblasti so z utrakvističnimi šolami ter s Schulvereinom skrbele za ponemčevanje okolice in primestnih mariborskih okrajev, Melja ter Magdalenskega in Koroškega predmestja. Hiter gospodarski razvoj je pomenil tudi hitro urbanizacijo in hitro ponemčevanje. Leta 1910 je Mestna občina Maribor štela 27.994 prebivalcev (22.000 Nemcev in 3.000 Slovencev), okolica pa 11.937 prebivalcev, v glavnem Slovencev. V Mariboru se vseskozi bije boj za enakopravnost v šolstvu, kjer so slovenski le privatni vrtec, nekaj pripravnic in nekaj vajeških šol. Glavna značilnost vsega je načrtna asimilacija, ki spremlja Mariborčane od zibelke do groba. V slovenski ustvarjalnosti Maribor ni bil tako močen kot Ljubljana, čeprav je premogel nekaj velikih imen, kot Josipa Vošnjaka, Ljudevita Pivka, Skrbinška, Glazerja, Nerada, Šnuderla in druge. Sem je prišel Josip Jurčič urejat *Slovenski Narod*, tu je izhajala *Zora* in tu je bilo tudi slovensko gledališče, ki se ni moglo ponášati kot nemško z dvorano in uradno priznanim gledališčem, je pa vseeno s svojimi predstavami v krčmah in na improviziranih odskih deskah dokazovalo svojo voljo do življenja. To stalno dokazovanje pred forsiranim nemštvom je v Narodni dom večkrat pripeljalo po 1.000 in več gledalcev, ki so se navduševali nad slovensko besedo in vedno bolj dokazovali, da je Maribor res dvojezično mesto.

Branko Goropevšek se je z naslovom »Dva jezika, dve kulturi – eno mesto Celje« lotil težkega vprašanja uspevanja kulture v mestu ob Savinji. Tudi tu sta lokalna in državna oblast favorizirali procese asimilacije in dolgo vzbujali občutek, da v mestu ne moreš uspevati s slovenščino. Nekaj so spremenile čitalnice (1865), vendar drži ugotovitev, da so bila osemdeseta leta v Celju obdobje dveh jezikov in dveh

kultur. Pojavljala se je zato proces podvajanja vseh društev (v glasbeni šoli, godbi, knjižnici, gledališču, itd.). Prevladujoča upravna struktura je izkoriščala trend po splošnem napredku (npr. šolsko obveznost) za asimilacijske načrte. Mnogo je bilo prestopov v nemški tabor, vendar se z uveljavitvijo časnika *Domovina*, z ustanovitvijo Slovenske tiskarne in posojilnice udejanja spoznanje, da se bo slovenska kultura v Celju uveljavljala sorazmerno z uveljavljanjem slovenskega gospodarstva. Temu se je od 1889 pridružila še politična afirmacija (zmaga slovenskih kandidatov v celjskem okrajnem zastopu in v okoliški občini Celje) ter uveljavitev jezikovne odredbe, ki je uzakonila slovenščino kot »zunanji občevelni jezik« celjskega mestnega urada. Slovenska kultura se je lahko udejanjila šele z dograditvijo Narodnega doma (1897), kjer so se odvijala vsakoletna demonstrativna vseslovenska slavlja, ki so se praviloma končala s krvavimi spopadi z nemškimi someščani. Za celjsko slovensko kulturo je bilo pomembno, da je tja daljnega leta 1875 prišel dr. Josip Serbec ter da so tam zrastle Kraševce, Dečko, Vošnjak, Golar, Kukovec, Špindler in še mnogi drugi, ki so postavili osnove slovenski kulturi. Do leta 1910 se je v Celju razvilo 46 slovenskih društev, ki so bili osnova, da se je Celje dokončno spremenilo v slovensko mesto.

O vsakdanjem življenju slovenskih mest je prvi spregovoril *Peter Rustja*, ki je pod drobnogled postavil Trst (»Svoji k svojim? Slovenci v Trstu med narodno zavestjo in asimilacijo«) in njegove Slovence ter ugotovil, da bi celoten aksiom svoji k svojim res veljal, če bi bili ti »svoji res svoji«. Po pregledu časopisja in literature je Rustja ugotovil, da je bilo med tržaškim meščanstvom res veliko prizadevnih in požrtvovalnih Slovencev, da pa je bila velika večina narodno in socialno odtujenih. Lahko bi rekli, da je bil Trst obljudljena končna postaja za tiste, ki so tja prišli kronat svoje gospodarske ambicije, ne pa nacionalnih. Večina se je prilagajala mestni kulturi oz. subkulturi in ni uporabljala slovenščine v javnosti. To je počenjala le ozka elita, ki je govorila in čustvovala slovensko, ki je za srečanja izbirala slovenske krčme in kavarne ter se celo oblačila v kranjsko deželno nošo. Ostalim je bil cilj prilagoditi se in ne zbuhati pozornosti s svojim jezikom. Otroci, ki so se podili po mestnih ulicah, so uporabljali tržaški dialekt in že zgodaj izgubljali stik z maternim jezikom. Asimilacijski procesi so najhuje kosili med doseljenim slovenskim prebivalstvom v mestu samem, medtem ko je bilo v okolici povsem drugače. V predmestjih (Greta), kjer sta se srečevali kultura okolice in kultura doseljencev, so delovali asimilacijski mehanizmi (vrtci in šole italijanskih nacionalističnih društev »Pro patria« in »Lega nazionale«), ki so s politiko izmenjave vrednot v smislu »nacionalnost za družbeni vzpon«, uspevale pri odtujevanju tisočev. Proces je tekel desetletja in le s težavo si se mu lahko uprl, saj je mestni magistrat temu namenu posvečal večji del mestnega proračuna. *Edinost* in ostalo slovensko tržaško časopisje so dolga desetletja skušali zavreti ta proces. To jim je le relativno uspevalo. Najprej sploh nič, kasneje pa vedno bolj. Avtor je ugotavljal, da so bila anatomiziranja odtujevanja včasih krepko tradicionalna (izdaja materinega jezika, lastne krvi, žensko podrejanje pohlepni tujcem, odpadniki iz koristljubja itd.), druga pa bolj sodobna (poznanje jezikov je ključ v državne službe, kapital bo prihajal iz zaledja itd.).

Marko Waltritsch je spregovoril o »Vsakdanjem življenju Gorice« in ugotovil, kot že njegov predgovornik, da so v bistvu vprašanja politike, kulture, gospodarstva in vsakdanjega življenja tesno povezana. Dejstvo je, da je bilo 232.857 prebivalcev Goriško-Gradiško dvotretjinsko slovenskih. Ko pripeljejo v Gorico tri železniške proge (iz Trsta, vipavska in bohinjska), je mobilnost ljudi dosti večja in slovenstvo Gorice vse močnejše. Čeprav se slovenski rokodelci (trgovina-gostilna-kino Josip Medved ali fotograf Jerkič) obračajo na goriško klientelo v treh mestnih jezikih, se slovenščina vse bolj uveljavlja. Odkupujejo palače in s trgovskimi ter drugimi znaki osvajajo »vidno« Gorico, ki vse bolj postaja avstrijska Nica in s svojim odličnim vinom in špargeljni iz bližnjega Štandreza osvaja fantazije visokih državnih upokojencev iz cele Avstro Ogrske, ki prihajajo sem uživati svojo jesen.

Teodor Domej je s svojim »Vsakdanjim življenjem v Celovcu« odškrnil vrata zadnjim javnim usmrtnicam na Koroškem. V tem smislu je predstavil zadnji tak dogodek v Celovcu v šestdesetih letih prejšnjega stoletja; zbudil je veliko zanimanja med javnostjo, ki si je dovolila še to zadnje voajerstvo in vraževerje, saj so se obsojenca dotikali s povsem določenimi motivi. Kasneje so se javne usmrtnice umaknile za zidove zaporov, vendar je bilo zanimanje ljudi za te eksekucije izredno veliko. Da tudi smrtna kazen ni ostala izza barier nacionalnosti, je Domej prikazal ob smrtni kazni neke ženske iz okolice Železne Kaple. Nemški tisk je za njeno usmrtnice poiskal veliko razlogov in še na njeni zadnji poti ni imel zanjo dobrih besed, medtem ko je slovenski za ubožico našel nekaj usmiljenih besed.

Andrej Studen je prikazal »Nekaj drobcev iz ljubljanskega vsakdanjika pred prvo svetovno vojno«, pri čemer se je oprl na veliko zgodovinsko znanje in dograjeval Melikove, Vovkove in Grandove ugotovitve o Ljubljani, zraven pa še pokazal, da je ob politiki, kulturi in gospodarstvu v Ljubljani živelo meščanstvo s povsem konkretnimi vsakdanjimi problemi in potrebami. Vprašanje mestne čistoče se je že v času nemških županov nakazovalo z vso nujnostjo. Še posebej v osemdesetih letih je na problem mestnih odprtih greznic pokazal mestni fizik dr. Viljem Kovač, ki je zahteval sanacijo tega vprašanja. Ljubljanske fekalije so tudi

razvažali in jih – po Studnu – ob vsaki dnevni uri, ob strašnem smradu, peljali na bližnje kmetije. Ta dokaj srednjeveška podoba mesta (vsiljuje se vzporednica s sodobnostjo, ko je pisec teh vrstic v Narodnem muzeju leta 1984 prvič pripeljal elektriko v knjižnični depo in nekaj let kasneje muzeju omogočil vstop v mestni greznični sistem) je bila značilna do devetdesetih let, ko so leta 1898 začeli z uvajanjem modernejše kanalizacije. Leta 1910 je bila v sodobno kanalizacijo vključena tretjina hiš, dobra polovica je imela greznice, ostali pa so še vedno uporabljali sistem sodčkov za odvažanje. Podobno je bilo z mestnim vodovodom. Šele leta 1882 je vodovodno pobudo prevzel kasnejši ljubljanski župan Ivan Hribar. Čeprav so se njegovi pobudi upirali vsi mestni svetniki in večina Ljubljancev, je Ljubljana leta 1890 dobila sodobni vodovod.

Darko Friš je na primeru »Mariborske črne kronike v letih pred prvo svetovno« prikazal spodnještajersko prestolnico kot mesto lopovov. Časopisje iz zadnjega desetletja prejšnjega stoletja je namreč o kriminalu poročalo zelo natančno in z vsemi podrobnostmi. Kroniko so dopolnjevala še poročila o obupnem stanju cest v Mariboru, ki je z vsakim dežjem postal bolj podoben blatni vasi kot pa svetovljanskemu mestu.

Anton Šepetavec se je s svojim »Evropskim pogledom v slovensko provinco« z očmi slavista in s pomočjo citatov iz slovenske književnosti skušal približati vprašanju slovenske majhnosti in provincialnosti takratnih slovenskih urbanih središč. Nedvomno je v drugi polovici prejšnjega stoletja slovensko meščanstvo doživljalo svoje zlato obdobje. Lahko bi pa bilo tudi drugače. Vendar se problem ni zastavljal na ravni provincialnosti – svetovljanstvo, ampak je tekel po črti, ali bo do realizacije slovenskega meščanstva sploh prišlo. Slovenska mesta so na absoluten način pripadala srednjeevropskemu prostoru in po avtorjevem mnenju je bilo tu toliko provincializma kot kjerkoli drugje v tem prostoru. Tisti slovenski študenti, ki so šli študirat v večja središča, so se pač ob vrnitvi zmrdovali nad majhnostjo in zakonitostjo domačih mest, vendar so kljub vsemu tam ostajali. Ob dilemi, ali je bila to nujnost ali pa so slovenska mesta vseeno premogla kaj lepega in zanimivega, se je Šepetavec upravičeno odločil za zadnjo možnost. Slovenska mesta od Trsta do Maribora so se v marsičem izenačevala z drugimi mestnimi središči v tem delu sveta, oziroma zaradi nacionalne tekme se je kvaliteta kulture in življenja sploh včasih dvignila na neslutene višine in tisti, ki je obvladoval vse jezike dvo- ali trojezičnih mest, je lahko užival v pravih svetovljanskih užitkih.

O »Verskem življenju v Trstu od leta 1850 do leta 1914« je v okviru sekcije o verskem življenju prvi spregovoril *Angel Kosmač*, župnik iz Ricmanj pri Trstu, ki je o tem kraju pred kratkim napisal obsežno delo. Nacionalne spori so se v Trstu seveda prenašali tudi v cerkvene zadeve. Kot je znano, ni Trst do leta 1918 nikdar premogel italijanskih škofov. Šest škofov in šest obdobji je označevalo drugo polovico prejšnjega in začetek našega stoletja. Če omenimo kot prvega Matevža Ravnikarja, ki je bil škof 1832–1845, se je na škofovskem sedežu zvrstilo šest prelatov in sicer Legat (1846–75), Dobrila (1875–82), Glavina (1882–95), Šterk (1896–1901), Nagl (1903–1906) in Karlin (1911–19). Zanimivo je, da se je Kosmač najbolj podrobno ustupil prav pri Jerneju Legatu, ki se je rodil 16.8.1807 v Naklem, bil nato v Gorici in v Trstu kot stolni župnik, pa ga je Pij IX. potrdil za tržaško-koprskega škofa. V ta čas je spadala še sklenitev konkordata. Škof je imel težave politične narave s tržaškimi liberalci že takoj od imenovanja dalje. Stratigrafija mestnih cerkva in uporaba obeh jezikov pri službi božji se je po Kosmaču odvijala na sledeči način: v stolni cerkvi Sv. Justa so uporabljali dva jezika, v cerkvi Sv. Antona starega prav tako, v cerkvi Sv. Marije isto, pri Sv. Antonu novem so uporabljali tri jezike, pri cerkvi Sv. Jakobu, ki je bila posvečena 1845, pa slovenščino in italijanščino. Avtor je nato podal dokaj idilično sliko tedanjega Legatovega pastirstva: Italijanov je bilo k službi božji bolj malo, verno ljudstvo je bilo v glavnem slovensko, mešanih zakonov ni bilo, vera in versko življenje sta bila spoštovana in Slovenci so prihajali iz zdravega podeželja. Duhovnikov v Trstu in okolici ni bilo veliko; še posebej so manjkali domači duhovniki, veliko je bilo doseljene duhovne delovne sile. Njihovo gospodarsko stanje ni bilo rožnato, vendar so si pomagali z uradovanjem v cerkvenih uradih. Vsak duhovnik je skrbel za približno 2.000 ljudi. Po letu 1849 so ustanovili malo semenišče v Koprin in tu so se šolali bodoči duhovniki iz poreško-puljske, tržaško-koprske in krške škofije. Sorazmerno s širjenjem mesta ter z naraščanjem prebivalstva so gradili tudi nove cerkve. Edini plačnik je bil tržaški magistrat, ki je pogojeval plačilo računov za ukinitvijo slovenskih pridig. Tako so eno za drugo zgradili cerkve v tržaških predmestjih: že omenjeno pri Sv. Jakobu (1845), pri Sv. Ivanu (1858), v Rojanu (1862) in v Škednju (1860). Legat je po avtorjevih podatkih poklical v Trst kapucine (Montuzza), ki jih pa oblastniki na tržaškem magistratu niso marali. Legat se je zaradi vseh naštetih pritiskov vdal v usodo in ukazal, da se prepove slovenska pridiga v stolnici. Temu se je odločno uprl kanonik Peter Aleš. V letu velikih italijanskih protislovenskih nacionalističnih izpadov se je ta bes prenesel tudi na cerkev, ko so organizirali veliko proticerkveno manifestacijo. Razširjenost slovenskega bogoslužja kaže na to, da so novopečeni priseljeni meščani mogoče pozabljali na svoj jezik na ulici ali v službi, pri službi božji pa so se posluževali materinega jezika. Kot zanimivost je Kosmač povedal, da se je Legat v Rimu izjasnil za Strossmayerja in da se je vpisal v tržaško

čitalnico. Ostale škofove v Trstu do prve svetovne vojne je avtor zaradi omejenega časa prepustil pisanemu prispevku.

France Kralj, župnik v Slapu na Vipavskem in škofijski arhivar v Kopru, je spregovoril o »Verskem življenju v Gorici od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne«. Avtor je v smislu boljšega poznavanja cerkvene zgodovine omenil rimska predavanja, ki so do letos obravnavala kar nekaj goriških škofov in sicer Mahniča, Missio, Sedeja, Jegliča in Attemsa. Po omembi Gorice v listini Otona III. je avtor omenil solkansko praforo in goriški arhidiakonot iz 16. stoletja. Za Gorico je bila značilna močna prisotnost ubožnih redov, jezuitov ter častitih sester, ki so imeli močne posesti. Jožefinske reforme so vse to zrušile. Za Gorico je bilo značilno, da so bili imenovani v obdobju 100 let (1818–1930) le slovenski škofje, kar veliko pove o etnični sestavi dežele. V Gorici je ob katolikih bilo še 260 judov in 178 pravoslavnih. Za Gorico je bilo pomembno to, da je bila cerkev v vseh štirih župnijah zelo upoštevana tudi zaradi poudarjenega ekumenizma. Cerkev pomirja in ne buri duhov, zato je bila bližina med Furlani in Slovenci razumljiva. Ob koncu vojne se je nova država znesla nad obema cerkvama, Furlana Faiduttija poslala v izgnanstvo, Sedeja pa v počasno smrt.

Feliks J. Bister je s »Kulturnopolitičnim pregledom celovškega cerkvenega okraja in katoliškega mišljenja« odprl nekatera zanimiva vprašanja. Jožefinska Avstrija je za funkcioniranje države najemala nizozemske janzeniste in napredne duhovnike, ki so se borili proti črnemu Rimu. Kljub vsemu se je 100 let kasneje Avstrija odločila za Rim in od takrat dalje ni več ločitve med državo in cerkvijo. Škofje so bili na Koroškem v glavnem Nemci. Nekateri med njimi so bolj razumeli Slovence in njihove potrebe (J. Kahn), drugi pa manj. Celovško bogoslovje je bilo v očeh nemških liberalcev valilnica slovenskega nacionalizma. Ta duhovniški proletariat se je potem razilil po deželi in ohranjal nacionalno identiteto, obenem pa zagotavljal Celovcu slovenski videz.

France M. Dolinar je s svojim referatom »Versko življenje v Ljubljani od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne« pokazal na težavnost krize, ki je v cerkvi nastala po jožefinskih reformah. Težko je bilo, po njegovih besedah, spet doseči primat cerkve in prevzgojiti duhovščino, tako se šele pod škofom Wolfom spet obnavljajo bratovščine in verske družbe. Ljubljanska cerkev je bila dvojezična in je imela pet župnij in sicer 2 mestni (stolna in Sv. Jakob) in 3 predmestne (Trnovo, frančiškani in Sv. Peter). Verska strpnost je bila orientirana k luterancem, ki jih je bilo leta 1914 nekaj nad 400. V navedenih petih župnijah je bilo 20 bratovščin, kar priča o tem, da je bilo versko življenje Ljubljančanov zelo živahno. Od Wolfa do Jegliča se je po mnenju Dolinarja odvila dolga pot od božje besede do apologetike in vernost je postala prisila.

Mariborski škofijski arhivar *Anton Ožinger* je za temo svojega referata vzel »Maribor 1848–1918, od multietničnega do multireligioznega« in v njem prikazal, kako je živela vera med Slovenci in Nemci. Značilno za Maribor je bilo, da se je tu ohranila močna židovska skupnost s sinagogo. Značilnost mesta ob Dravi je tudi prekrščevanje v luteranstvo in nazaj v katolištvo. Te prestope je v glavnem pogojevala politična in državna situacija. Spor v Mariboru ni tekell, po mnenju avtorja, med pripadniki različnih veroizpovedi, ampak med isto veroizpovedjo različnih narodov.

Bogdan Kolar, škofijski arhivar v Ljubljani, je govoril o »Navzočnosti cerkve v vsakodnevem življenju Celja v letih pred prvo svetovno vojno«. Za osnovo je vzel *Celjsko kroniko* iz leta 1906 in ugotovil, da sta bili v Celju dve cerkvi, nemška in slovenska. Šolske sestre so imele izjemno zaslugo pri ustanavljanju slovenskega šolstva v Celju, velik prispevek so dajala tudi romanja npr. v Lurd in na Brezje. Slednjega se je udeležilo tudi do 2.400 božjepotnikov. V Celju je bilo veliko samostanov ter bratovščina Sv. Cirila in Metoda, ki jo je ustanovil Slomšek. To močno nacionalno gibanje v celjski cerkvi je pripomoglo k temu, da so jo ljudje čutili kot sestavni člen njihovega vsakdana. V tem je bila ta cerkev boljše in širše sprejeta kot v drugih slovenskih mestih.

Na koncu tega dolgega poročila, ki je tak zaradi pomembnosti dogodka, kot zaradi tega, ker na straneh te revije prispevki ne bodo objavljeni, se lahko vprašamo, ali je vsebina simpozija odgovorila na zastavljena vprašanja, ki si jih je J. Cvirn, povzemajoč Zwitterja in Grafenauerja, postavil. V marsičem smo res slišali veliko novega, predvsem s strani mlajše generacije zgodovinarjev. Z druge strani smo razumeli, da je pojem »slovenska mesta« tesno vezan na politično in državno pripadnost teh mest. Na kratko bi lahko parafrazirali »cuius regio eius civitas« in s tem povedali, da so mesta, ki so ostala izza državnih meja, izgubila svojo slovensko identiteto, pa čeprav so bila tik pred prvo svetovno vojno bolj slovenska kot druga, ki so kasneje to postala. Na koncu še misel o tem, da niso – ob obilni predstavitvi izbranih mest – bila izbrana še druga mesta, kot Novo Mesto, Koper, Kranj in še mnoga druga, ki so v zgodovini slovenskega naroda veliko pomenila. Čeprav razumemo izbiro organizatorjev, bi si mogoče želeli kaj več slišati še o njih in o njihovi vlogi, pa čeprav so bila manjša in manj pomembna od naštetih. Ker bo o teh temah in extenso spregovoril še zbornik, svetujem vsem, ki jih ta tematika zanima, da si ga priskrbijo bodisi zaradi bogastva povedanega, bodisi zaradi kompleksne dragocenosti celotnega sklopa tem.